

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՎ ՆՈՐԻՑ ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԻ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ ՊԱՐԱԴՈՔՍՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀՈՎՍԵՓ ԱՂԱԶԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր - տնտեսական պարադոքսներ, Կարլ Մարքս, հասարակական – տնտեսական ֆորմացիաներ, կապիտալիզմ, արժեքի աշխատանքային տեսություն, հավելյալ արժեքի տեսություն, հասարակական ամբողջական արդյունք, շահույթի և արտադրության գնի տեսություն:

ՄՈՒՏՔ

Տնտեսագիտության տեսության մեջ առկա պարադոքսների շարքը հազարամյակների պատմություն ունի, որը սկիզբ է առնում Հին Եգիպտոսի, Չինաստանի, Հնդկաստանի, Հունաստանի, Հռոմի հայտնի մտածողների վերլուծություններից և հասնում մինչև մեր օրերը: Բնականաբար, խնդիրը շատ ընդգրկուն է, և այդ պարադոքսների պարզաբանումը սկսել ենք Ադամ Սմիթից¹, քանի որ նա իր «Ժողովուրդների հարստության բնույթի և պատճառների մասին» հիմնարար աշխատության մեջ կարողացել է համակարգել դարերի ընթացքում կուտակված տնտեսագիտական տեսությունները և ստեղծել մեկ ամբողջական ուսմունք, որը դարձել է ազատական շուկայական մոդելի տեսական հիմքը: Համաշխարհային տնտեսագիտական մտքի հետագա զարգացումը, որոշակի բացառություններով, կառուցված է Սմիթի «անտեսանելի ձեռքի» տեսության վրա, որն անընդհատ հարստացվել, ճշգրտվել, երբեմն քննադատվել ու նորովի է մեկնաբանվել տնտեսագիտական հայտնի դպրոցների կողմից:

Այդ շարքում առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Կարլ Մարքսի տնտեսագիտական ուսմունքը: Մարքսիստական ուսմունքի հիմքը պատմական և դիալեկտիկական մատերիալիզմն է: Ըստ Մարքսի՝ մարդկության հազարամյակների պատմության ընթացքը միայնց հաջորդող հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաներն են, որոնց ա-

¹ Այդ մասին տե՛ս **Աղաջանյան Հ.**, Ադամ Սմիթ և Դավիթ Ռիկարդո. տեսության հանգույցներում, Բանբեր ՀՊՏՀ, 2018, N 3, էջ 15-31:

ռանցքը տնտեսական դետերմինիզմն է¹: Մարքսը հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների շարքում փորձում է բացահայտել կապիտալիզմի բնույթը, որի արդյունքում ծնվեց «Կապիտալ» աշխատությունը: Նա գրում է. «Իմ երկի («Կապիտալի»-Հ. Ա.) վերջնական նպատակն է հայտնագործել արդի հասարակության (կապիտալիզմի-Հ. Ա.) շարժման տնտեսական օրենքը»²:

1. ԱՐԺԵՔԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԱԴՈՔՍԵՐԸ

Մարքսի կողմից արժեքի աշխատանքային տեսության հետագա զարգացման առումով կարևորվում են հետևյալ հանգամանքները.

Առաջին՝ արժեքի աշխատանքային տեսությունը ավելի հիմնավոր ներկայացնելու նպատակով Մարքսը առաջ է քաշում աշխատանքի երկակի բնույթի՝ կոնկրետ և վերացարկված (աբստրակտ) աշխատանքի գաղափարը³: Ըստ նրա՝ որևէ աշխատանքի ծախսի արդյունքում ստեղծվում է այս կամ այն սպառողական արժեքը: Այդ առումով, մենք գործ ունենք կոնկրետ աշխատանքի հետ: Մյուս կողմից ինչպես այդ կոնկրետ, այնպես էլ տարբեր բնույթի այլ բազմաթիվ աշխատանքային ծախսեր ունեն մեկ ընդհանուր հատկանիշ. բոլորն էլ մարդու մտավոր և ֆիզիկական ունակությունների սպառման գործընթացն են: Այդ դեպքում մենք գործ ունենք վերացարկված աշխատանքի հետ: Հետևապես՝ Մարքսի կարծիքով, մարդու գործունեությունը մի կողմից կոնկրետ, իսկ մյուս կողմից՝ վերացարկված աշխատանքի ծախս է: Որևէ աշխատանք ունի բազմաթիվ առանձնահատկություններ, որոնք դրսևորվում են տեխնոլոգիական տարբերություններով, պայմաններով, բարդությամբ, հմտության աստիճաններով և այլն: Եթե վերացարկվենք որևէ կոնկրետ աշխատանքի բնույթից և այն դիտարկենք որպես աշխատանքի ծախսում ընդհանրապես, որի ընթացքում սպառվում են մարդու մտավոր և ֆիզիկական ունակությունները, ապա արդյունքում կունենանք վերացարկված աշխատանք, որի ծախսը կազմում է ապրանքի արժեքը:

Հարկ է նշել, որ Մարքսը հաճախ է դիմում այդպիսի մերկ վերացարկումների, որոնք երևույթի ճանաչողության առումով էականորեն գրեթե ոչինչ չեն հիմնավորում: Մասնավորապես՝ այս համատեքստում

¹ Այդ մասին տե՛ս **Աղաջանյան Հ.**, Տնտեսական դետերմինիզմի պարադոքսները. Հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների մարքսյան տեսության քննադատություն, ՎԷՄ, համահայկական հանդես, թիվ N4, 2019, էջ 85-114:

² Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 1, Եր., 1954, էջ 8:

³ Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 1, Եր., 1954, էջ 48-54:

նա փորձում է հիմնավորել, որ կոնկրետ և վերացարկված աշխատանքի, հետևապես՝ սպառողական արժեքի և արժեքի միջև գոյություն ունի հակասություն: Իրականում, այսպիսի հակասություն չի կարող լինել այն պարզ պատճառով, որ բարիքի արժեքը հենց պայմանավորված է նրա օգտակարությամբ, հետևապես՝ սպառողական արժեքով:

Երկրորդ՝ բարիքի արժեքի չափումը: Ըստ Մարքսի՝ արժեքը որոշվում է հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատաժամանակով: «Հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատաժամանակը այն աշխատաժամանակն է, որ արտադրության հասարակայնորեն նորմալ առկա պայմաններում և տվյալ հասարակության մեջ գոյություն ունեցող աշխատանքի հմտության ու ինտենսիվության միջին մակարդակի պարագայում պահանջվում է որևէ սպառողական արժեք պատրաստելու համար»¹: Այստեղ առաջանում է այն հարցը, թե որն է այն գործիքը կամ չափման միավորը, որի միջոցով հնարավոր կլինի չափել «հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատաժամանակը», «աշխատանքի միջին հմտությունը և ինտենսիվությունը» և մինչև բարիքի փոխանակությունը ստույգ որոշել բարիքի արժեքը: Պարզվում է՝ նրա ներկայացրած վերոնշյալ վերացական հասկացությունները չափելի չեն:

Այս համատեքստում Մարքսի տնտեսական ուսմունքը մեկնաբանելիս անվանի տնտեսագետ Մ. Բլաուզը գրում է. «...Աշխատանքի ինտենսիվությունը նույնը չէ ժամանակի տարբեր հատվածներում ինչպես որոշակի աշխատողի, այնպես էլ աշխատողների խմբի համար: Պէ տք է, արդյոք, որպես աշխատաժամանակի հասարակայնորեն ընդունելի միավոր, նախապատվությունը տալ լավ կամ վատ աշխատողի աշխատանքային ջանքերին, աշխատանքային օրվա առաջին կամ վերջին ժամին... Գոյություն ունեն նաև աշխատանքի որակավորման տարբերություններ... Անտեսվում է այն փաստը, որ ուսուցումը պահանջում է ժամանակ, իսկ ուսուցման ծախսերը պետք է բերեն տոկոսային եկամուտ ուսման ամբողջ ժամանակի ընթացքում»²: Դրանք հիմնավոր փաստարկներ են, որոնց միջոցով Բլաուզը ներկայացնում է մարքսյան դրույթների և իրականության անհամապատասխանությունը: Փաստորեն, Մարքսը հաշվի չի առնում բազմաթիվ հանգամանքներ, որոնք կարևոր են արժեքը որոշելու համար: Նա ամեն անգամ առաջ է քաշում որոշակի թեզեր և, չկարողանալով հստակորեն հիմնավորել դրանց կապը իրական գործընթացների հետ, հայտնվում է փակուղում: Իրականում, արժեքը որոշվում է տեսանելի և անտեսանելի բազմաթիվ գործոններով, որոնց ազդեցությո-

¹ Նույն տեղում, էջ 45:

² **Блауг М.**, Экономическая мысль в ретроспективе, М., 1994, с. 247.

յամբ փոխվում են բարիքների արժեքները, հետևապես՝ դրանց փոխանակության քանակական համամասնությունները:

Այս առումով, Ա. Բելիխը և Վ. Մաուն արտահայտում են հետևյալ կարծիքը. «Երկու ապրանքների փոխանակության վերլուծությունից դեպի տնտեսությունը ամբողջությամբ քննարկման անցնելու դեպքում Մարքսը «Կապիտալի» երրորդ հատորում էականորեն ճշգրտում է հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատաժամանակի հասկացությունը»¹: Նշված հատորում Մարքսը գրում է. «Եթե սպառողական արժեքն առանձին ապրանքի դեպքում կախված է այն բանից, թե նա ինքնըստինքյան բավարարում է մի պահանջմունք, թե՞ ոչ, ապա հասարակական արդյունքների մի որոշ մասսայի սպառողական արժեքը նրանից է կախված, թե նա արդյունքի ամեն մի առանձին տեսակի նկատմամբ գոյություն ունեցող քանակապես որոշ հասարակական պահանջմունքին համապատասխան է, և, հետևաբար, այս հասարակական պահանջմունքների համեմատ, որոնք քանակորեն սահմանագծված են, աշխատանքը համամասնորեն է բաշխված արտադրության տարբեր ոլորտների միջև, թե՞ ոչ... Ամբողջ արդյունքը ծախվում է այնպես միայն, որպես թե անհրաժեշտ համամասնությամբ արտադրված լիներ: Արտադրության տարբեր առանձին ոլորտներում գործադրվող *հասարակական բանվորական ծամանակի* (ընդգծումը մերն է - Ն. Ա.) համապատասխան բաժնեմասերի այս քանակային սահմանն ընդհանրապես արժեքի օրենքի ավելի զարգացած արտահայտությունն է միայն...»²: Փաստորեն, Մարքսը աշխատանքի հասարակական բաժանման պայմաններում միմյանց հետ փոխկապված յուրաքանչյուր ոլորտի աշխատանք համարում է ամբողջ *հասարակական աշխատաժամանակի* մի բաղկացուցիչ, և, բնականաբար, «...արդյունքն արժեք կամ ապրանք է դառնում հասարակական հարաբերությունների որոշ կապակցության մեջ միայն»³: Հերթական անգամ նա փորձում է փոխկապակցված ոլորտներում ծախսված աշխատանքը ներկայացնել «հասարակական աշխատաժամանակ» վերացական հասկացությամբ, որի քանակական և որակական որոշակիությունը, օգտագործման արդյունավետությունը հնարավոր չէ գնահատել կամ չափել թեկուզ իր իսկ կողմից առաջ քաշված «աշխատանքի միջին հմտությամբ և ինտեսիվությամբ», որոնք պայմանավորված են աշխատողների որակավորմամբ, գիտության, տնտեսության զարգացման, արտադրության կազմակերպման մակարդակով և այլ տեսանելի ու անտեսանելի գործոններով:

¹ Бельх А, Май В., Маркс-XXI, “Вопросы экономики” N 8, 2018, с. 61.

² Մարքս Վ., Կապիտալ, հ. 3, Եր., 1949, էջ 180-181:

³ Նույն տեղում, էջ 183:

Երրորդ՝ Մարքսը տեսնում էր, որ բարիքների գները, հետևապես՝ արժեքները անընդհատ փոխվում են, և արժեքի աշխատանքային տեսությունը հիմնավորելու համար նա տարանջատում ու միմյանց է հակադրում բարիքի *արժեքը* և *գինը*: Ըստ Մարքսի՝ գործում է *արժեքի օրենքը*, համաձայն որի՝ բոլոր արդյունքները փոխանակվում են ըստ իրենց արժեքի, որի հիմքը հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատաքային ծախսումներն են: Մակայն, տեսանելի էր այն հանգամանքը, որ շուկայում առկա է բարիքների փոխանակային արժեքի կամ պարզապես արժեքի անընդհատ փոփոխություն, որը հակասում է արժեքի աշխատանքային տեսությանը: Այդ խնդիրը լուծելու նպատակով նա միևնույն բարիքի գնահատականը ներկայացրեց մի կողմից՝ որպես *արժեք*, իսկ մյուս կողմից՝ որպես *գին*: Ըստ նրա՝ բարիքի արժեքը դրա վրա ծախսված հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատանքն է, իսկ գինը՝ արժեքի դրամական արտահայտությունը, այսինքն՝ փողը հանդես է գալիս որպես բարիքների արժեքների չափակցման գործիք կամ միավոր: Տարբեր գործոնների ազդեցությամբ բարիքի արժեքը կամ գնահատականը փոխվում է, որն արտահայտվում է փողի՝ ոսկու կամ դրա այլ ձևերի, օրինակ՝ պաշտոնապես ընդունված դրամական միավորների՝ դոլարի, ռուբլու, եվրոյի և այլնի որոշակի քանակի միջոցով: Բարիքի արժեքի փողային արտահայտությունը հենց դրա գինն է կամ գնահատականը: Բայց սա չի նշանակում, որ բարիքի արժեքը և գինը կարող են տարբեր մեծություններ լինել, ինչպես փորձում էր հիմնավորել Կ. Մարքսը: Նրա կարծիքով՝ գինը, որպես բարիքի արժեքի դրամական արտահայտություն, կարող է շեղվել արժեքից: Այսինքն՝ ըստ Մարքսի՝ առկա է բարիքի *արժեք*, որը որոշվում է դրա վրա ծախսված աշխատանքով, և *գին*, որը այդ նույն բարիքի արժեքի դրամական արտահայտությունն է, որը կարող է և չհամընկնել դրա արժեքին, երբ առաջարկը և պահանջարկը չեն համապատասխանում:

Մարքսն անընդհատ հայտնվում է նման պարադոքսային իրավիճակներում, որովհետև արժեքն ավելի ընդգրկուն հասկացություն է, քան ինքն է ներկայացնում: Իրականությունն այն է, որ *սուսջին*՝ եթե ժամանակի և տարածության մեջ փոխվում են բարիքների գները, այսինքն՝ դրանց փողային արտահայտությունները, ապա փոխվում են նաև դրանց փոխանակության արժեքային համամասնությունները, ինչը նշանակում է՝ գործ ունենք դրանց արժեքների փոփոխության հետ: *Երկրորդ*՝ առաջարկի և պահանջարկի վրա ազդում են բազմաթիվ ոչ գնային գործոններ, որոնց արդյունքում բարիքների գները փոխվում են: Մակայն, քանի որ ինչպես Սմիթը, այնպես էլ Մարքսը փորձում էին բարիքների փոխանակության հիմքում դնել *համարժեքության* կանխավարկածը, ուստի նրանց

եզրահանգումներում, կամա թե ակամա, ի հայտ են գալիս հակասություններ: Խնդիրն այն է, որ եթե ֆիզիկական աշխարհում տեղի ունեցող գործընթացները հնարավոր է որոշակի սահմաններում չափել, այդ առումով տնտեսական հարաբերությունների օրինաչափությունները չեն կարող ենթարկվել դասական ֆիզիկայի կանոններին: Որևէ բարիքի արժեքը բազմաթիվ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների բարդ ու անտեսանելի համադրություն է, որոնց ազդեցության չափերը, ըստ էության, հնարավոր չէ ճշգրտորեն գնահատել, ուստի համարժեքության դրույթն ընդամենը ենթադրություն է, որի պատճառով էլ նրանք իրենց հետազոտությունների ընթացքում անընդհատ հայտնվում են պարադոքսային իրավիճակներում: Այդ պարադոքսները հաղթահարելու համար Սմիթը տարանջատում է «բնական» գին և «շուկայական» գին¹, իսկ Մարքսը՝ «արժեք» և «գին» հասկացությունները:

Չորրորդ՝ Մարքսի տեսության մեջ բավական ուշագրավ է բնության բարիքների կամ ռեսուրսների *արժեքի* և *գնի* հակասականությունը: Նրա կարծիքով՝ քանի որ բնության սահմանափակ ռեսուրսներն աշխատանքի արդյունք չեն, հետևապես՝ չունեն «արժեք», սակայն դրանք շուկայում վաճառվում են որոշակի գնով: Օրինակ՝ հողը մարդու համար բնության ամենակենսական պարզն է, որը ենթակա է առք ու վաճառքի, հետևապես՝ ունի գին, սակայն, քանի որ աշխատանքի արդյունք չէ, չունի «արժեք»: Հստակ է, որ Մարքսը հայտնվել է ծուղակում, որից դուրս գալու համար առաջ է քաշում *խոսցիոնալ գնի* գաղափարը: Այս առումով, նա գրում է. «Իրը կարող է ձևականորեն գին ունենալ, առանց արժեք ունենալու: Գնի արտահայտությունն այստեղ երևակայական է, ինչպես մաթեմատիկայի մեջ որոշ մեծություններ: Մյուս կողմից էլ գնի երևակայական ձևն էլ, օրինակ՝ այն անմշակ հողի գինը, որ արժեք չունի, որովհետև նրա մեջ մարդկային աշխատանք չի առարկայացած, կարող է իր մեջ թաքցնել իրական արժեքային հարաբերություն կամ նրանից բխող հարաբերություն»²: Այսինքն՝ հողի գինն իռացիոնալ է, որն իրականությունից կտրված դատողություն է: Եթե ռեսուրսների բնույթը դիտարկենք ավելի լայն շրջանակներում, ապա կհամոզվենք, որ բոլորն էլ «բնության պարզ» են, ունեն օգտակարություն, այդ թվում՝ արժեք: Բարիքի գնի *խոսցիոնալությունը* պայմանավորված է այլ հանգամանքներով և կապ չունի Մարքսի առաջ քաշած իռացիոնալ գնի հետ: Գնի իռացիոնալության հանգամանքն ի հայտ է գալիս փողի՝ որպես միասնական արժեչափի հակասա-

¹ Այդ մասին տե՛ս **Ադաջանյան Հ.**, Ադամ Սմիթ և Դավիթ Ռիկարդո. տեսության հանգույցներում, Բանբեր ՀՊՏՀ, 2018, N 3, էջ 15-31:

² **Մարքս Կ.**, Կապիտալ, հ. 1, Եր., 1954, էջ 112:

կանությանը, որին հետագայում անդրադարձավ Ջ. Քեյնսը՝ արծարծելով տնտեսագիտության մեջ չափման միավորի ընտրության խնդիրը¹, որի մասին կխոսենք մեր հետագա հոդվածներում:

Հարկ է նշել, որ ոչ թե ժխտելի է տնտեսական երևույթների իռացիոնալության հանգամանքը, այլ պարզապես Մարքսի կողմից դա կիրառվում է իր ստեղծած տեսական խառնաշփոթը հաղթահարելու համար, որը կապ չունի իրական գործընթացների հետ: Սակայն, տնտեսական երևույթների իռացիոնալության հանգամանքի առումով, հետաքրքիր է Մարքսի առաջ քաշած ապրանքային և փողային ֆետիշիզմի գաղափարը: Նա գրում է. «...Արտադրողներին մասնավոր աշխատանքների հասարակական հարաբերությունները պատկերվում են հենց այնպես, ինչպես իրենք իրոք կան, այսինքն՝ ոչ թե իբրև անձերի անմիջական հասարակական հարաբերություններ իրենց աշխատանքների մեջ, այլ, ընդհակառակը, իբրև անձերի իրային հարաբերություններ և իրերի հասարակական հարաբերություններ»²: Նրա կարծիքով՝ այդ պայմաններում մարդու կախվածությունն իրից, այն է՝ ապրանքից, նրա մեջ ձևավորում է իռացիոնալ ընկալում, որը դրսևորվում է վերջինիս գերբնական ուժի վերագրման միջոցով: «Սրա անալոգիան գտնելու համար մենք պետք է կրոնական աշխարհի մշուշապատ ոլորտներ մտնենք: Այստեղ մարդկային ուղեղի արդյունքները պատկերացվում են որպես սեփական կյանքով օժտված, մարդկանց հետ որոշ հարաբերությունների մեջ գտնվող ինքնուրույն էություններ: Նույնը տեղի է ունենում ապրանքային աշխարհում մարդկային ձեռքի արդյունքների նկատմամբ: Այս ես անվանում են ֆետիշիզմ...»³, - գրում է նա: Նույն տրամաբանությամբ նա ներկայացնում է նաև փողի ֆետիշիզմը: Մարքսը գրում է. «Որտեղի՞ց են ծագում մոնետար սիստեմի պատրանքները: Նրանից, որ այդ սիստեմը չէր տեսնում, թե ոսկու և արծաթի մեջ, վերցրած որպես փող, ներկայացված է հասարակական արտադրական հարաբերությունը, սակայն ներկայացված է հասարակական շատ տարօրինակ հատկություններ ունեցող բնական իրերի ձևով»⁴: Այսինքն՝ փողի՝ որպես ամենախրաջվելի և միասնական վճարամիջոցի գործառույթների հակասական և իռացիոնալ դրսևորումների կամ Մարքսի խոսքով՝ պատրանքների իրական պատճառը մարդկանց

¹ Այդ մասին տե՛ս **Кейнс Дж.**, *Общая теория занятости, процента и денег*, М., 2002, с. 39-47, **Աղաջանյան Հ.**, Ռացիոնալի և իռացիոնալի սահմանները տնտեսական հարաբերություններում, Բանբեր ՀՊՏՀ-ի, N 2, 2006, էջ 3-28:

² **Մարքս Կ.**, Կապիտալ, հ. 1, Եր., 1954, էջ 81:

³ Նույն տեղում, էջ 80:

⁴ Նույն տեղում, էջ 91:

միջև ձևավորված փոխհարաբերությունը որպես իրերի փոխհարաբերություն դիտարկելն է կամ այդպիսին ընկալելը: Սակայն, իրականում, ի վերջո, փողի գործառույթներով պայմանավորված, նրա առանձնահատուկ բնույթը մարդկանց մեջ առաջացնում է այն կուտակելու ներքին մղում՝ իբրև հարստության կրողի և ձևավորում «ամենակարող» ուժի կամ ֆետիշիզմի իռացիոնալ հոգեբանական իրավիճակ: Այսինքն՝ այդ ֆետիշիզմի դրսևորման հիմքում մարդու իռացիոնալ հակումներն են, որոնց իրագործման գործիքներից մեկը դառնում է փողը:

Հինգերորդ՝ այսպես կոչված «Մմիթի դոգմայի քննադատությունը»: Ինչպես հայտնի է, Ա. Մմիթն իր հետագա վերլուծություններում հանգել էր այն եզրակացության, որ բարիքի արժեքի ձևավորմանը մասնակցում է ոչ միայն աշխատանքը, այլև կապիտալը և բնական ռեսուրսը (հողը): Աշխատանքի ծախսի գնահատականը և փոխհատուցումը աշխատավարձն է, կապիտալինը՝ շահույթը, իսկ հողինը՝ ռենտան: Հետևապես՝ Մմիթի կարծիքով, բարիքի արժեքը (V) հավասար է աշխատավարձի (W), շահույթի (P) և ռենտայի գումարին (R): Այսինքն՝ $V=W+P+R$ բարիքի իրացման արդյունքում ստացված հատույթը բաշխվում է վարձու աշխատողի, կապիտալի և հողի սեփականատիրոջ միջև: Փաստորեն, վարձու աշխատողը ստեղծված բարիքներից իր բաժինը ստանում է աշխատավարձի, կապիտալի սեփականատերը՝ շահույթի, իսկ հողի սեփականատերը՝ ռենտայի ձևով: Կ. Մարքսը, բարիքի արժեքի ձևավորման հիմքը համարելով աշխատանքը, հակադրվեց Ա. Մմիթի այդ դրույթին և հարստության կամ եկամտի աղբյուրը համարեց բուն արտադրության գործընթացին մասնակցող արտադրողի կամ բանվորի աշխատանքը: Այս դեպքում ինչպե՞ս են ձևավորվում հասարակության այն շերտերի (ձեռնարկատերերի, հողատեփականատերերի, առևտրականների, բանկիրների) եկամուտները, որոնք, ըստ իր տեսության, իբրև թե բուն արտադրության գործընթացին չեն մասնակցում, բայց ունեն եկամուտ՝ շահույթի, տոկոսի և ռենտայի ձևով: Այս խնդիրը լուծելու համար Մարքսը ստեղծեց, այսպես կոչված, *հավելյալ արժեքի* տեսությունը, որը հետագայում համարվեց նրա ուսմունքի անկյունաքարը:

2. ՀԱՎԵԼՅԱԼ ԱՐԺԵՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԱՂՈՔՄԵՆԸ

Մարքսի կարծիքով՝ մասնավոր սեփականատիրական հարաբերությունների վրա կառուցված բոլոր հասարակարգերին բնորոշ է մարդու կողմից մարդու շահագործումը: Ստրկատիրական և ֆեոդալական հասարակարգերում դա տեղի էր ունենում արտատնտեսական հարկա-

դրանքի միջոցով, որին բնորոշ էր բարիք արտադրողների՝ ստրուկների և ճորտերի իրավագրությունը: Թեև 17-րդ և 18-րդ դարերում Անգլիայում և Ֆրանսիայում իրականացված բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունների արդյունքում աշխատողները ձեռք բերեցին իրավական ազատություն, սակայն քանի որ, ըստ Մարքսի, պահպանվեց արտադրության միջոցների նկատմամբ մասնավոր սեփականությունը, ապա այդ դեպքում նրանց շահագործումը տեղի էր ունենում քողարկված ձևով: Նրա կարծիքով՝ բարիքը ստեղծվում է արտադրության միջոցների սեփականությունից զուրկ վարձու աշխատողների կողմից, որի մի մասն անհատույց կերպով յուրացնում են արտադրության միջոցների սեփականատեր կապիտալիստները, հողասեփականատերերը և բանկիրները: Այս ելակետային դրույթի հիմքի վրա Մարքսը փորձեց իր տեսանկյունից ներկայացնել այն հիմնական և կարևոր պատճառը, թե իբրև ինչու Մմիթը չկարողացավ տրամաբանական ավարտին հասցնել արժեքի աշխատանքային տեսությունը:

Մարքսի կարծիքով՝ կապիտալիստական արտադրատեղանակի պայմաններում «փողը փոխարկվում է կապիտալի»: Ըստ նրա՝ դրա բովանդակությունը հետևյալն է. «Փողը որպես փող և փողը որպես կապիտալ միմյանցից տարբերվում են միայն շրջանառության իրենց տարբեր ձևով: Ապրանքային շրջանառության անմիջական ձևն է Ա-Փ-Ա՝ ապրանքի փոխարկումը փողի և փողի վերափոխարկումը ապրանքի, այսինքն՝ վաճառք հանուն գնման: Բայց մենք այդ ձևի կողքին գտնում ենք ուրիշ, նրանից առանձնահատուկ կերպով տարբերվող ձև, Փ-Ա-Փ՝ փողի փոխարկումն ապրանքի և ապրանքի վերափոխարկումը փողի, այսինքն՝ գնում հանուն վաճառքի: Փողը, որ իր շարժման պրոցեսում անցնում է այս վերջին ցիկլը, փոխարկվում է կապիտալի, դառնում է կապիտալ և իր դերով արդեն կապիտալ է»¹: Մարքսի կողմից փողի շրջանառության այդպիսի տարանջատումը մոլերեցնող է, որովհետև Ա-Փ-Ա և Փ-Ա-Փ գործընթացները նույն են, և ժամանակի ու տարածության մեջ դրանք հնարավոր չէ տարանջատել, քանի որ անընդհատ կրկնվում են, որը նման է իրար հետ փոխկապացված միևնույն շղթայի տարբեր օղակների: Մակայն, Մարքսը դրանք տարանջատում է և փորձում այդ եղանակով բացահայտել կապիտալիստ ձեռնարկատիրոջ եկամտի աղբյուրը:

Ա-Փ-Ա և Փ-Ա-Փ միևնույն անվերջ շարունակվող գործընթացների միջև «բովանդակային» տարբերությունը Մարքսը «բացահայտում է» հետևյալ կերպ. «Ա-Փ-Ա շրջապտույտի ելակետն է մեկ ապրանք, իսկ

¹ Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 1, Եր., 1954, էջ 157:

վերջնակետը՝ մի ուրիշ ապրանք, որը, դուրս գալով շրջանառությունից, ընկնում է սպառման մեջ: Այսպիսով, այդ շրջապտույտի վերջնական նպատակն է սպառումը, պահանջմունքների բավարարումը, մի խոսքով՝ սպառողական արժեքը: Փ-Ա-Փ շրջապտույտի ելակետն է, ընդհակառակը, փողային բևեռը, և սա վերջիվերջո վերադառնում է նույն բևեռը: Ուստի նրա շարժիչ մոտիվը, նրա շարժիչ նպատակը հենց փոխանակային արժեքն է¹: Մարքայան այս մոտեցման տրամաբանական հակասություններն են. *անաջին*՝ վերարտադրության փուլերը՝ արտադրությունը, բաշխումը, փոխանակությունը և սպառումը սերտ օրգանական միասնության մեջ են և դրանց տարանջատումը պայմանական է, որի հիմնական նպատակը այդ փուլերի առանձնահատկությունների և կարևոր դերի բացահայտումն է: *Երկրորդ*՝ Ա-Փ-Ա շրջապտույտի փուլը չունի ավարտ, որով հետև դրա Փ-Ա շրջափուլի արդյունքում փողը, փոխանցվելով այլ տնտեսավարող սուբյեկտի, շարունակում է իր շրջանառությունը: Այսինքն՝ Փ-Ա շրջափուլին հաջորդում է Ա-Փ շրջափուլը, և այսպես շարունակ: Փաստորեն, փողի շրջանառությունը տարանջատել Ա-Փ-Ա-ի և Փ-Ա-Փ-ի հիմնավոր չէ: Ինչո՞ւ է Մարքսը դիմում այս հնարքին: Դա պարզ երևում է հետևյալ դատողությունից. «Փ-Ա-Փ շրջանառությունը առաջին հայացքից անբովանդակ է թվում իր նույնաբանության պատճառով: Երկու ծայրակետերն էլ միևնույն տնտեսական ձևն ունեն: Նրանք երկուսն էլ փող են, հետևապես, որակապես տարբեր սպառողական արժեքներ չեն, որով հետև փողն ապրանքների հենց այնպիսի փոփոխված կերպարանքն է, որի մեջ մարած են նրանց բոլոր առանձնահատուկ սպառողական արժեքները»²: Մակայն, ըստ Մարքսի, այդ շրջանառությունը ոչ թե անբովանդակ է, այլ իր մեջ կարևոր «խմաստ է» պարունակում, և դա հետևյալն է. «Փ-Ա-Փ պրոցեսը իր բովանդակությամբ պարտական է ո՛չ թե իր ծայրակետերի որակական տարբերությանը, քանի որ դրանք երկուսն էլ փող են, այլ միայն քանակական տարբերությանը... Ուստի քննվող պրոցեսի լիակատար ձևն արտահայտվում է որպես Փ-Ա-Փ՝, որտեղ Փ՝=Փ+ΔՓ, այսինքն՝ հավասար է սկզբում ավանսավորված գումարին, պլյուս որոշ աճ: Այս աճը կամ սկզբնական արժեքի համեմատությամբ ավելցուկը ես անվանում են հավելյալ արժեք (surplus value) ... Այսպիսով, արժեքը դառնում է ինքնաշարժ արժեք, ինքնաշարժ փող, և որպես այդպիսին՝ նա կապիտալ է»³:

Պարզ երևում է, թե ինչպես է Մարքսը կարողանում փողի միջոցով բարիքների փոխանակության շարունակական շրջափուլերն արհեստա-

¹ Նույն տեղում, էջ 160:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 161, 166:

կանորեն տարանջատել՝ ստեղծելով ինչ-որ մոգական և խորհրդավոր Փ-Ա-Փ՝ «ընդհանրական բանաձև», և դա դարձնել մի ամբողջ, այսպես կոչված, կապիտալիստական հասարակարգի «էության» բացահայտման բանալի: Նա, միաժամանակ, լավ էր տեսնում դրա հակասականությունը՝ կապված արժեքի օրենքի գործողության հետ: Խնդիրը շատ պարզ է. ըստ այդ օրենքի՝ $\Phi = A$, $A = \Phi'$, սակայն $\Phi \neq \Phi'$, որովհետև $\Phi' = \Phi + \Delta\Phi$: Այսինքն՝ խախտվում է փոխանցելիության (տրանզիտիվության) սկզբունքը, որն ըստ էության հակասում է Մարքսի արժեքի օրենքին: Սակայն, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ նա կարողանում է «լուծել» խնդիրն ինքն իրեն հակասելու ճանապարհով:

Ըստ Մարքսի՝ $\Delta\Phi$ -ը՝ որպես հավելյալ արժեք, յուրացվում է արտադրության միջոցների սեփականատեր կապիտալիստ ձեռնարկատիրոջ կողմից: Այստեղից է սկսվում Մարքսի և Սմիթի, այսպես կոչված, մոտեցումների էական տարբերությունը արժեքի տեսության մեջ: Մարքսի պնդմամբ՝ թեև կապիտալիզմի պայմաններում աշխատողը ձեռք է բերում իրավական ազատություն, սակայն նա զրկված է ատաղրության միջոցների նկատմամբ սեփականությանից: Այս համատեքստում նա ներկայացնում է, թե ինչպես է տեղի ունենում կապիտալի նախասկզբնական կուտակման, դրան գուզնթաց՝ աշխատողների ունեզրկման գործընթացը և վերջիններիս վերածումը արտադրության միջոցների սեփականությունից զուրկ վարձու բանվորների: Ըստ Մարքսի՝ Սմիթը չի կարողացել բացահայտել կապիտալիզմի պայմաններում աշխատուժի (մարդու ֆիզիկական և մտավոր ունակությունների) *ապրանքային* բնույթը: Նրա կարծիքով՝ *աշխատուժը ապրանքի* վերածվելու համար անհրաժեշտ է երկու պայման. *առաջին*՝ նրա կրողը՝ վարձու բանվորը, պետք է լինի իրավաբանորեն ազատ, *երկրորդ*՝ նա միաժամանակ պետք է զուրկ լինի արտադրության միջոցների սեփականությունից¹: Առաջին պայմանի բովանդակությունն այն է, որ միայն իրավական ազատության դեպքում կարող է աշխատողը շուկայում ազատորեն վաճառել իր միակ սեփականությունը՝ աշխատուժը: Երկրորդ պայմանի առկայության դեպքում նա հնարավորություն չի ունենա կազմակերպելու իր սեփական արտադրությունը: Հետևապես՝ այդ պայմաններում իր կենսագործունեությունը ապահովելու համար արտադրության միջոցների սեփականությունից զուրկ աշխատողը ստիպված է վաճառել իր միակ սեփականությունը՝ *աշխատուժը*: Այդ տրամաբանությամբ աշխատուժը ենթարկվում է առք ու վաճառքի, այսինքն՝ դառնում է ապրանք:

¹ Նույն տեղում, էջ 178-179:

Մարքսը փորձում է հիմնավորել, որ *աշխատուժ ապրանքը* մյուս ապրանքներից տարբերվում է երկու կարևոր հատկանիշներով: *Առաջին*¹ էթե մյուս ապրանքները սպառման ընթացքում կորցնում են իրենց սպառողական արժեքը, հետևապես՝ արժեքը, ապա աշխատուժ ապրանքի սպառման ընթացքում ստեղծվում է արժեք, *երկրորդ*՝ իր սպառման ընթացքում աշխատուժը ստեղծում է ավելի մեծ արժեք, քան իր արժեքն է¹, ինչը նշանակում է՝ դրանց տարբերության չափով նա չի Վճարվում, որը յուրացվում է ձեռնարկատիրոջ կողմից: Այդ հիմքի վրա Մարքսը փորձում է լուծել, այսպես կոչված, կապիտալի «ընդհանրական բանաձևի հակասությունները»: Այս առումով, առաջանում են հետևյալ հարցերը. *առաջին*՝ հստակ չէ, թե Մարքսը ինչպե՞ս է կարողանում չափել սպառված աշխատուժի արժեքը, այսինքն՝ աշխատավարձը, որը, ըստ նրա, համարժեք է սպառված աշխատուժի վերականգնման համար անհրաժեշտ կենսամիջոցների արժեքին, որովհետև նրա շարադրանքից պարզ չէ՝ ինչը համարել կենսամիջոցների ընդունելի մակարդակ, քանի որ դա հարաբերական մեծություն է և պայմանավորված է բազմաթիվ գործոններով. *երկրորդ*՝ էթե աշխատուժի սպառման ընթացքում ավելի մեծ արժեք է ստեղծվում, քան իր արժեքն է, ապա Մարքսը հակասում է ինքն իրեն, որովհետև խախտվում է փոխանակության համարժեքության սկզբունքը, այսինքն՝ էթե գործում է արժեքի օրենքը, ապա աշխատուժի արժեքը դրա սպառման ընթացքում ստեղծված բարիքների արժեքն է:

Այնուհետև աշխատուժ ապրանքի *սպառողական արժեքը* համարելով հավելյալ արժեք ստեղծելու հատկությունը՝ Մարքսը փորձում է ներկայացնել դրա ստեղծման մեխանիզմը: Ըստ նրա՝ աշխատուժի շուկայում հանդիպում են երկու սուբյեկտ՝ արտադրության միջոցների սեփականատեր ձեռնարկատերը և արտադրության միջոցների սեփականությունից զուրկ բանվորը: Նրա կարծիքով՝ ձեռնարկատերը, աշխատանքի շուկայում գնելով բանվորի միակ սեփականությունը՝ աշխատուժը, ձեռք է բերում դրա օգտագործման իրավունքը, որը կիրառվում է արտադրության ընթացքում: Հավելյալ արժեքի ստեղծումը Մարքսը բացատրում է հետևյալ ձևով. նա աշխատանքային օրը բաժանում է երկու մասի՝ անհրաժեշտ աշխատաժամանակ, որի ընթացքում վարձու բանվորը ստեղծում է իր աշխատուժի համարժեքը, և հավելյալ աշխատաժամանակ, որի ընթացքում նա ստեղծում է հավելյալ արժեք, որն անհատույց յուրացվում է արտադրության միջոցների սեփականատեր կապիտալիստի կողմից,

¹ Նույն տեղում:

այսինքն՝ տեղի է ունենում վարձու բանվորի շահագործում¹: Այստեղ, բնականաբար, առաջանում են հետևյալ հարցերը.

Առաջին՝ անհասկանալի է՝ ինչպե՞ս էր պատկերացնում Մարքսը արտադրության կազմակերպումը առանց վարձու աշխատանքի, որը ձևավորվել էր տեխնոլոգիական զարգացման, աշխատանքի հասարակական բաժանման խորացման, տնտեսության արդյունավետության բարձրացման, կառավարման և նյութական շահագրգռվածության նոր ձևերի և մեթոդների կիրառման անհրաժեշտության արդյունքում:

Երկրորդ՝ ձեռնարկատերերը, որոնք ծավալում էին հսկայական գործունեություն՝ կապված արտադրության կազմակերպման և կառավարման, շուկայական մրցակցությանը դիմակայելու, նորագույն տեխնոլոգիաների կիրառման, նոր շուկաների հայտնաբերման, արտադրանքի քանակական և որակական պարամետրերի բարելավման, նորարարական գործունեության իրականացման հետ, պարզվում է, Մարքսի պատկերացմամբ, ընդամենը «շահագործող» դասակարգ են և, բնականաբար, արժեքի ստեղծման գործընթացին չեն մասնակցում, ինչն անհասկանալի և իրականության հետ կապ չունեցող թեզ է:

Երրորդ՝ եթե Մարքսը Սմիթին քննադատում է, որ իբր նա չկարողացավ բացահայտել աշխատուժի ապրանքային բնույթը, ապա իրեն կարելի է քննադատել, որ չկարողացավ բացահայտել հասարակության մեջ առկա տարաբնույթ բացասական երևույթների իրական պատճառները, որոնք պայմանավորված չեն մասնավոր սեփականատիրական հարաբերություններով*:

Վերոհիշյալ հարցադրումներից պարզ է դառնում, որ Մարքսի հավելյալ արժեքի տեսությունը հայտնվեց փակուղում, որովհետև կառուցված էր իրականությունից կտրված ենթադրությունների վրա: Այստեղ խնդիրը միայն դասական մեխանիկայից փոխառված համարժեքության կանխավարկածի վրա կառուցված սկզբունքի կիրառումը չէր, այլ այն, որ Մարքսը չփորձեց զարգացնել Սմիթի արժեքի բազմագործոնային տեսությունը և, վերադառնալով արժեքի միագործոնային տեսությանը, չկարողացավ դուրս գալ իր ստեղծած վերացական ու մտացածին ենթադրությունների լաբիրինթոսից:

¹ Նույն տեղում, էջ 227-228:

* Այդ բացասական երևույթները պայմանավորված են հոգևոր-մշակութային, ասել է թե՛ քաղաքակրթական զարգացման մակարդակով, իսկ հասարակական հարաբերությունների մակերեսին կարող է այն տպավորությունը ստեղծվել, որ հենց մասնավոր սեփականությունն է ծնում անարդարություն: Այդ խնդրին մանրամասնորեն կանդրադառնանք հետագա հոդվածներում:

3. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԱՍԲՈՂՋԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔԻ (ՀԱԱ) ԻՐԱՑՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ՊԱՐԱՂՈՔՍՆԵՐԸ

Ըստ Մարքսի՝ «Աշխատանքի պրոցեսի տարբեր գործոնները տարբեր մասնակցություն են ունենում արդյունքի արժեքի գոյացման մեջ»²: Կ. Մարքսը, արժեքի հիմքը համարելով հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատանքի ծախսը, փորձեց գնահատել հասարակության մասշտաբով ստեղծված բարիքների, այսպես կոչված՝ հասարակական ամբողջական արդյունքի (ՀԱԱ) արժեքի մեծությունը: Մարքսի կարծիքով՝ $W(ՀԱԱ)=c+v+m$, որտեղ c -ն հաստատուն կապիտալն է, v -ն՝ փոփոխուն կապիտալը, m -ը՝ հավելյալ արժեքը: Մարքսի կարծիքով՝ հաստատուն (c), այսինքն՝ հիմնական և շրջանառու կապիտալի արժեքը նախկինում ծախսված և նոր արդյունքին փոխանցվող աշխատանքն է, որը նա համարում է *առարկայացած աշխատանք*: Փոփոխուն կապիտալը (v) արտադրության ընթացքում ծախսվող *կենդանի աշխատանքն է*: Այսինքն՝ Մարքսի կարծիքով, ծախսված աշխատանքը, որը կազմում է բարիքի արժեքի հիմքը, բաղկացած է երկու մասից՝ *առարկայացած և կենդանի*: Առարկայացած աշխատանքը, որը մարմնավորված է հաստատուն կապիտալի մեջ, արտադրության ընթացքում իր արժեքը մաս-մաս փոխանցում է նոր ստեղծվող բարիքին: Այսինքն՝ c -ն արտադրության ընթացքում սպառված հաստատուն կապիտալի արժեքն է, որը համարժեք է նախկինում կատարված աշխատանքի ծախսերին: Կենդանի աշխատանքի ծախսը արտադրության ընթացքում բանվորի կողմից սպառված աշխատուժն է, որի արդյունքում նա ստեղծում է դրա արժեքը և հավելյալ արժեք: Փաստորեն, մարքսյան մոտեցմամբ՝ փոփոխուն կապիտալը (v) արտադրության ընթացքում սպառված աշխատուժի արժեքն է, որը համարժեք է դրա դիմաց տրվող աշխատավարձին: Մակայն, քանի որ կենդանի աշխատանքը կամ աշխատուժը ստեղծում է նաև հավելյալ արժեք (m), ուստի $v+m$ -ը *նոր ստեղծված արժեքն է*, որը համարժեք է կենդանի աշխատանքի ծախսերին:

Այնուհետև Մարքսը ներկայացնում է ՀԱԱ-ի ($W=c+v+m$) իրացման պայմանները: Նա հասարակական ամբողջական արդյունքի (ՀԱԱ) արտադրությունը տարանջատում է երկու խոշոր, առաջին՝ արտադրության

¹ Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 2, Եր., 1936, էջ 360-390:

² Նույն տեղում, էջ 210-228:

միջոցների (IW) և երկրորդ՝ սպառման առարկաների արտադրության (IIW) ստորաբաժանումների: Պարզ է, որ $W=IW+IIW$:

Նախ՝ նա դիտարկում է ՀԱԱ իրացման պայմանները պարզ վերարտադրության (երբ արտադրության չափերը մնում են նույնը) պայմաններում: $IW=I(c+v+m)$, որտեղ Ic -ն առաջին՝ արտադրության միջոցների արտադրության ոլորտում սպառված հաստատուն կապիտալն է, Iv -ն՝ փոփոխուն կապիտալը կամ կենդանի աշխատանքը, Im -ը՝ հավելյալ արժեքը, $IIW=II(c+v+m)$, որտեղ IIc -ն երկրորդ՝ սպառման միջոցների արտադրության ոլորտում սպառված հաստատուն կապիտալն է, IIv -ն՝ փոփոխուն կապիտալը կամ կենդանի աշխատանքը, IIm -ը՝ հավելյալ արժեքը: Քանի որ առաջին ստորաբաժանման արտադրված բարիքները օգտագործվում են առաջին և երկրորդ ստորաբաժանման մեջ սպառված հաստատուն կապիտալը վերականգնելու համար, ուստի պարզ վերարտադրության դեպքում $IW=I(c+v+m)=Ic+IIc$: Քանի որ երկրորդ ստորաբաժանման մեջ արտադրված բարիքներն օգտագործվում են առաջին և երկրորդ ստորաբաժանման աշխատողների և մասնավոր սեփականատերերի, Մարքսի խոսքով՝ ասած՝ կապիտալիստների, հողասեփականատերերի, բանկիրների սպառողական կարիքները բավարարելու համար, ուստի $IIW=II(c+v+m)=I(v+m)+II(v+m)$: Առաջին ստորաբաժանման ներսում իրացվող սեփական արտադրանքի մեծությունը կամ արժեքը կազմում է Ic , իսկ մյուս մասը, որը կազմում է այդ ոլորտի աշխատողների աշխատուժի արժեքը և հավելյալ արժեքը ($I(v+m)$), չի կարող իրացվել այդ նույն ոլորտում, որովհետև դրանք մարմնավորված են արտադրության միջոցների արժեքի մեջ: Երկրորդ ստորաբաժանման ներսում իրացվող սեփական արտադրանքի արժեքը կազմում է $II(v+m)$, իսկ մյուս մասը կազմում է սպառված հաստատուն կապիտալի արժեքը՝ IIc , որը մարմնավորված է սպառողական բարիքների արժեքի մեջ և չի կարող վերականգնվել այդ ոլորտում ստեղծված բարիքների միջոցով: Երկու ստորաբաժանումների ներսում չիրացված բարիքների միջև տեղի է ունենում փոխանակություն, այսինքն՝ $I(v+m)=IIc$:

Իրականում, առկա է ընդլայնված վերարտադրություն, որի նյութական հիմքը Մարքսը համարում է արտադրության մեջ արտադրության միջոցների, այսինքն՝ հիմնական կապիտալի ավելացումը: Քանի որ հիմնական կապիտալը արտադրվում է առաջին ստորաբաժանման մեջ, ուստի ընդլայնված վերարտադրության դեպքում՝ $I(c+v+m) > Ic+IIc$, ինչը հնարավորություն կտա բավարարելու երկու ստորաբաժանումների համար անհրաժեշտ արտադրության միջոցների նկատմամբ պահանջարկի աճը: Մյուս կողմից, քանի որ երկրորդ ստորաբաժանման համար անհրաժեշտ

արտադրության միջոցները համալրվում են առաջին ստորաբաժանման հաշվին, ուստի ընդլայնված վերարտադրության դեպքում՝ $I(v+m) > IIc$, հետևապես՝ $I(v+m) + II(v+m) > II(c+v+m)$:

Ըստ Մարքսի՝ առաջին և երկրորդ ստորաբաժանումներում ընդլայնված վերարտադրությունը իրականացվում է երկու ստորաբաժանումներում ստեղծված հավելյալ արժեքի հաշվին: Այս առումով, նա հավելյալ արժեքը (m) բաժանում է երկու մասի. մի մասը (m_n) օգտագործվում է կապիտալիստների սպառողական պահանջումները բավարարելու, իսկ մյուս մասը (m_k) հաստատուն և փոփոխուն կապիտալի չափերը մեծացնելու համար: Այսինքն՝ $m = m_n + m_k$, որտեղից՝ $m_n = Im_n + II m_n$, իսկ $m_k = Im_k + II m_k$. $Im_k = I(\Delta c + \Delta v)$, $II m_k = II(\Delta c + \Delta v)$: Այդ դեպքում՝ $IW = I(c + \Delta c) + I(v + \Delta v) + Im_n$, $IIW = II(c + \Delta c) + II(v + \Delta v) + II m_n$: Հետևապես՝ ըստ ՀԱԱ-ի իրացման պայմանների մարքսյան բացատրության՝ $IW = I(c + \Delta c) + II(c + \Delta c)$, $IIW = I(v + \Delta v + m_n) + II(v + \Delta v + m_n)$, $I(v + \Delta v + m_n) = II(c + \Delta c)$: Արտադրության հաջորդ փուլում առաջին ստորաբաժանման արտադրանքը կկազմի՝ $IW = I(c + \Delta c) + I(v + \Delta v) + Im$, որտեղ $Im = I(v + \Delta v)$, որովհետև, ըստ Մարքսի, հավելյալ արժեքի նորման բոլոր ոլորտներում նույնն է: Նույն տրամաբանությամբ՝ $IIW = II(c + \Delta c) + II(v + \Delta v) + II m$, իսկ $II m = II(v + \Delta v)$: Պարզ է, որ $\Sigma \text{ԱԱ} = IW + IIW$:

ՀԱԱ-ի իրացման պայմանների մարքսյան տեսության հակասություններն են.

Առաջին՝ ՀԱԱ-ը ($W = c + v + m$) չի կարող արտահայտել տնտեսության իրական պատկերը, որովհետև Մարքսը ծախսված աշխատանքը տարանջատում է արտադրողականի և անարտադրողականի: Մարքսը գրում է. «Արտադրողական և անարտադրողական աշխատանքի միջև տարբերությունը... ոչ մի ընդհանրություն չունի ոչ այս կամ այն աշխատանքի հատուկ մասնագիտացման, ոչ հատուկ սպառողական արժեքի հետ, որում այդ հատուկ աշխատանքի տեսակը մարմնավորված է: Մի դեպքում աշխատանքը փոխանակվում է կապիտալի, մյուս դեպքում՝ եկամտի հետ: Մի դեպքում աշխատանքը փոխակերպվում է կապիտալի և կապիտալիստի համար ստեղծում է շահույթ, իսկ մյուս դեպքում այն հանդիսանում է ծախս, այն առանձին օբյեկտներից, որի համար ծախսվում է եկամուտը: Օրինակ՝ ռեստորանում խոհարարները և մատուցողները հանդիսանում են արտադրողական աշխատողներ, քանի որ նրանց աշխատանքը ռեստորանի տիրոջ համար փոխակերպվում է կապիտալի: Այդ նույն մարդիկ որպես տնային ծառայողներ համարվում են անարտադրողական աշխատողներ, քանի որ ես ինձ համար չեմ ստեղծում կապիտալ նրանց ծառայությունից, այլ նրանց համար ծախսում եմ իմ եկամու-

տը»¹: Այս համատեքստում հարկ է ուշադրություն դարձնել Մարքսի հետևյալ մտքին. «Անշուշտ, արտադրողական աշխատողների շարքում դասվում են բոլոր նրանք, ովքեր այս կամ այն ձևով մասնակցում են ապրանքի արտադրությանը՝ սկսած, բառի բուն իմաստով, բանվորից և վերջացրած տնօրեններով, ինժեներներով (բացառությամբ կապիտալիստների)»²: Փաստորեն, ստեղծվում է պարադոքսային իրավիճակ. նույն աշխատանքը կարող է մի դեպքում լինել արտադրողական, իսկ մյուս դեպքում՝ անարտադրողական: Բացի այդ, Մարքսի վերոնշյալ բացատրությունից այդպես էլ հստակ չի երևում, թե խոհարարի, մատուցողի, տնօրենի, ինժեների աշխատանքը, որոնք կապիտալիստի համար ապահովում են շահույթ, մասնակցում է, արդյոք, արժեքի մեծացման, հետևապես նաև՝ հավելյալ արժեքի ստեղծման գործընթացին: Այդ դեպքում ինչպե՞ս է նա տարանջատում նման գործունեության տեսակների անհրաժեշտ և հավելյալ աշխատաժամանակը: Եթե նման աշխատանքների կատարման դիմաց տրվող վճարը պարզապես համարվում է կապիտալի ծախս, որը հաշվի է առնվում շահույթի միջին նորման հաշվարկելիս, ապա զգալի չափի հասարակական օգտակար աշխատանքի մասնակցությունը արժեքի ստեղծման գործընթացում հաշվի չի առնվում: Իրականում, արժեքը ստեղծվում է ոչ միայն նյութական, այլև սպասարկման և հոգևոր արտադրության ոլորտներում: Գործունեության վերջին երկու ոլորտների բնույթը էականորեն տարբերվում է նյութական արտադրության ոլորտից: Դա հնարավորություն չի տալիս վերարտադրության մարքսյան այդ սխեման մեխանիկորեն կիրառելու այդ երկու կարևոր ոլորտներում: Փաստորեն, ստեղծված վերջնական սպառման բարիքների մի մասի արժեքը ներառված չէ ՀԱԱ-ի մեջ, ինչը նշանակում է՝ այդ ցուցանիշը չի կարող լիարժեք հիմք հանդիսանալ վերարտադրության օրինաչափությունները պարզաբանելու համար:

Երկրորդ բնության բարիքները, որոնք ըստ իրենց օգտակարության ունեն համապատասխան արժեք, սակայն աշխատանքի արդյունք չեն, ըստ Մարքսի, չեն կարող ՀԱԱ-ի մաս կազմել: Սա նշանակում է՝ խեղաթյուրվում է վերարտադրության ամբողջ համակարգի գործընթացը:

Երրորդ՝ ըստ Մարքսի՝ կուտակման կամ խնայողության աղբյուրը հավելյալ արժեքն է: Այնինչ, կուտակման աղբյուր են եկամուտների բոլոր տեսակները, այդ թվում, հատկապես, աշխատավարձը, որը կազմում է եկամուտների ամենամեծ տեսակարար կշիռը, մոտավորապես՝ 50-60%-ը: Սա ինքնին նշանակում է, որ մարքսյան իրացման կամ վերարտադրութ-

¹ **Маркс К.**, Теории прибавочной стоимости, ч. 1, Маркс К., Энгельс Ф., Сочинения, 2-е изд., т. 26, с. 140.

² Նույն տեղում, էջ 138.

յան «օրինաչափությունները» չեն կարող գործել, որովհետև չեն համապատասխանում իրական գործընթացների տրամաբանությանը:

Չորրորդ՝ հնարավոր չէ հստակորեն տարանջատել արտադրության և սպառման միջոցների կամ առաջին և երկրորդ ստորաբաժանումները: Այդ առումով, Մ. Բլաուզը գրում է. «Շատ ճյուղեր ամբողջությամբ չեն կարող մտնել կամ մեկ կամ մյուս կատեգորիայի մեջ, որոնք թողարկում են և՛ կապիտալ, և՛ սպառողական բարիքներ, օրինակ՝ քարածխի արդյունահանումը, տրանսպորտը, քիմիան»¹: Ավելին՝ ժամանակակից տեխնոլոգիական զարգացման պայմաններում օրինակ, մարքայան վերարտադրության ընկալումների տեսանկյունից ինչպես կարելի է անընհատ ընդլայնվող ոչ նյութական արտադրության ոլորտը ներկայացնել ՀԱԱ-ի իրացման պայմանների մարքայան տրամաբանությամբ:

Մարքայան վերարտադրության օրինաչափությունների վերաբերյալ Բլաուզի մոտեցումները կառուցված են մի շարք կարևոր փաստարկների վրա: Նրա կարծիքով՝ ըստ Մարքսի՝ «Տնտեսությունը փակ է, կապիտալի շրջապտույտի արագությունը երկու ստորաբաժանումներում նույնն է, ինչպիսիք են միայն կապիտալիստները, յուրաքանչյուր ստորաբաժանման ինչպիսիք են ներդրվում է միայն այդ ստորաբաժանման ներսում, տեխնիկական առաջընթացը բացակայում է, իրական աշխատավարձը հաստատուն է, մեկ բանվորի հաշվով իրական հավելյալ արդյունքը հավասար է և այլն...Արդյունքում մարքսիստական ընդլայնված վերարտադրության պայմաններից ոչինչ չի մնում»²:

4. ՇԱՀՈՒՅԹԻ ԵՎ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԳՆԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԱԴՈՔՍԵՆԸ

Ըստ Մարքսի՝ կապիտալիստ ձեռնարկատիրոջ ծախսերը կազմում են հաստատուն և փոփոխուն կապիտալի ծախսերի գումարը, որը եթե նշանակենք k -ով, ապա $k=c+v$, իսկ $ՀԱԱ=c+v+m=k+m$: Նրա կարծիքով՝ թեև հավելյալ արժեքը ստեղծվում է կենդանի աշխատանքի կամ փոփոխուն կապիտալի կիրառման արդյունքում, սակայն կապիտալիստական արտադրական հարաբերությունների մակերեսին «այնպես է երևում, թե հավելյալ արժեքը միակերպ ծագում է նրա տարբեր՝ արտադրամիջոցներից ու աշխատանքից բաղկացած արժետարրերից»³, այսինքն՝ ստեղծվում է այն պատրանքը, որ դա ծնունդ է ամբողջ հաստատուն և փոփոխուն կա-

¹ **Блауг М.**, նշվ. աշխ., էջ 233:

² Նույն տեղում:

³ **Մարքս Կ.**, Կապիտալ, հ. 3, մաս I, Եր., 1947, էջ 11:

պիտալի ծախսերի: Ելնելով այս մոտեցումից՝ Մարքսը ձևակերպում է *շահույթի* բովանդակությունը. «Հավելյալ արժեքը, իբրև կանխավճարված ամբողջ կապիտալի այսպես պատկերված ծնունդ, ստանում է շահույթի փոխակերպված ձև»¹: Եթե շահույթը նշանակենք p -ով, ապա $ZAU=k+p$: «Այսպիսով՝ ուրեմն, շահույթը, ինչպես որ այն սկզբնապես ծառայում է այստեղ մեր առջև, նույնն է, ինչ որ հավելյալ արժեքը, միայն թե միստիֆիկացիայի ենթարկված ձևով... Որովհետև արտադրության ծախքի գոյացման պահին, ինչպես այն հանդես է գալիս երևույթների մակերեսին, ոչ մի տարբերություն չի նկատվում հաստատուն և փոփոխուն կապիտալի միջև...»²: Ըստ Մարքսի՝ քանի որ արժեքի հիմքը ծախսված աշխատանքն է, ապա արտադրության մյուս գործոնների սեփականատերերի եկամուտների՝ շահույթի, ռենտայի և տոկոսի աղբյուրը բանվորի կողմից ստեղծված հավելյալ արժեքն է: Այսինքն՝ գործոնային մյուս եկամուտների՝ շահույթի, տոկոսի և ռենտայի գումարը հավասար է հավելյալ արժեքին (m): Ելնելով դրանից՝ Մարքսը շահույթը, տոկոսը և ռենտան համարում է *հավելյալ արժեքի փոխարկերպված ձևեր*: Շահույթի, ռենտայի և տոկոսի միջև հավելյալ արժեքի բաշխման մեխանիզմը Մարքսը փորձում է ներկայացնել արտադրության գնի ձևավորման մեխանիզմի միջոցով: Այս համատեքստում նա դիտարկում է բարիքի գնի ձևավորման մեխանիզմը ներձյուղային և միջձյուղային մրցակցության պայմաններում:

Ըստ ներձյուղային մրցակցության մարքայան տեսության՝ բարիքի արժեքը որոշվում է հետևյալ ձևով. ենթադրենք՝ որևէ բարիք արտադրվում է երեք ձեռնարկությունում: Մասնավորապես՝ առաջին ձեռնարկությունում արտադրվում է 30, երկրորդում՝ 105, երրորդում՝ 15 միավոր բարիք: Փաստորեն, շուկայում իրացվում է՝ $30+105+15=150$ միավոր բարիք: Սա նշանակում է՝ առաջին ձեռնարկությունը բավարարում է սովյալ բարիքի նկատմամբ շուկայի պահանջարկի 20, երկրորդը՝ 70, երրորդը՝ 10 տոկոսը: Ենթադրենք՝ առաջին ձեռնարկությունում բարիքի միավորի անհատական արժեքը կազմում է 2, երկրորդում՝ 3, երրորդում՝ 4 դոլար: Ըստ Մարքսի՝ շուկայում բոլոր բարիքները վաճառվում են 3 դոլարով, քանի որ միավոր բարիքի շուկայական արժեքը որոշվում է սովյալ բարիքի արտադրության ամենամեծ տեսակարար կշիռ ունեցող ձեռնարկության անհատական արժեքով, որը նա համարում է ապրանքի հասարակական արժեքը: Ըստ այդ տրամաբանության՝ առաջին ձեռնարկության արտադրած բարիքների անհատական արժեքը կազմում է $30 \cdot 2 = 60$, իսկ շուկայում վաճառվում է՝ $30 \cdot 3 = 90$ դոլարով, որի պատճառով նա ստանում

¹ Նույն տեղում, էջ 12:

² Նույն տեղում, էջ 12-13:

է՝ $90-60=30$ դուլարի լրացուցիչ եկամուտ, երկրորդ ձեռնարկությունում արտադրած բարիքների անհատական և շուկայական արժեքը համընկնում է և կազմում՝ $105\cdot3=315$ դուլար, երրորդ ձեռնարկության արտադրած բարիքների անհատական արժեքը կազմում է՝ $15\cdot4=60$ դուլար, սակայն շուկայում վաճառվում է՝ $15\cdot3=45$ դուլարով, որի պատճառով նա կորցնում է՝ $60-45=15$ դուլար:

Վերոշարադրյալից պարզ է դառնում հետևյալ հակասությունը. բարիքների արժեքների գումարը կազմում է $30\cdot2+105\cdot3+15\cdot4=60+315+60=435$, իսկ գների գումարը՝ $150\cdot3=450$ դուլար, ինչը նշանակում է՝ խախտվել է մարքայան արժեքի օրենքը, որովհետև բարիքների գների գումարը մեծ է արժեքների գումարից: Պատճառն այն է, որ Մարքսը գինը և արժեքը տարանջատում է իրարից, և բարիքի արժեքը դիտարկում որպես միայն աշխատանքային ծախսումների արդյունք: Նման հակասությունից խուսափելու համար ներկայացվում են այնպիսի թվային օրինակներ, որտեղ բարիքների և արժեքների գումարները հավասար են, ինչը չի կարող հիմնավոր ապացույց համարվել:

Այնուհետև Մարքսը դիտարկում է միջճյուղային մրցակցությունը, որի հիմքի վրա փորձում է բացատրել *արտադրության գնի* ձևավորման մեխանիզմը: Դա բացատրելու համար Մարքսի կողմից առաջ քաշվեցին հետևյալ հասկացությունները՝ հավելյալ արժեքի նորման, որը հավելյալ արժեքի (m) և փոփոխուն կապիտալի (v) կամ աշխատուժի արժեքի (աշխատավարձի) հարաբերությունն է՝ $m' = m/v$, շահույթի նորման՝ $p' = m/(c+v)$, որտեղ՝ c -ն հաստատուն, v -ն փոփոխուն կապիտալն է, իսկ դրանց գումարը՝ $c+v=k$, որը Մարքսը համարում է արտադրության ծախսեր, կապիտալի օրգանական կազմը՝ $k' = c/v$: Ըստ Մարքսի՝ հավելյալ արժեքի նորման ցույց է տալիս բանվոր դասակարգի շահագործման աստիճանը, շահույթի նորման՝ կապիտալիստ ձեռնարկատիրոջ միավոր ծախսի դիմաց ստացվելիք հավելյալ արժեքը, իսկ կապիտալի օրգանական կազմը՝ հաստատուն և փոփոխուն կապիտալի հարաբերակցությունը կապիտալիստ սեփականատիրոջ ծախսերի մեջ: Այդ հասկացությունների միջոցով Մարքսը փորձում է բացատրել, թե ինչպես են ձևավորվում շահույթի միջին նորման և արտադրության գինը:

Միջճյուղային մրցակցության մարքայան տրամաբանությունն այն է, որ հավասար կապիտալ ծախսումները պետք է ապահովեն միևնույն եկամուտը կամ շահույթը, որը հասարակական հարաբերությունների մակերեսին հանդես է գալիս ոչ թե որպես փոփոխուն, այլ ամբողջ կապիտալի ծախսերի ծնունդ: Քանի որ արտադրության տարբեր ճյուղերում կապիտալի օրգանական կազմը տարբեր է, հետևապես՝ միևնույն կապիտալ

ծախսումները ապահովում են տարբեր հավելյալ արժեք: Այդ դեպքում ինչպե՞ս է հավելյալ արժեքը փոխակերպվում շահույթի, որի արդյունքում հավասար կապիտալ ծախսումներն ապահովում են նույն շահույթի մակարդակը: Մարքայան մոդելը բացատրելու համար ներկայացնենք հետևյալ պայմանական օրինակը.

Աղյուսակ 1

Արտադրության գին և միջին շահույթ

Ճյուղ	k (դոլար)	m' (%)	M (դոլար)	p' (%)	W (դոլար)	p' միջին (%)	p միջին (դոլար)	Z (դոլար)	Z-W (դոլար)
I	85c+15 v	100	15	15	115	25	25	125	+10
II	75 c+25v	100	25	25	125	25	25	125	0
III	65 c+35v	100	35	35	135	25	25	125	-10
	225 c+75 v	100	75	25	375	25	25	375	0

Ըստ աղյուսակ 1-ի՝ k-ն ձեռնարկատեր կապիտալիստի ծախսերն են, m'-ը՝ հավելյալ արժեքի նորման, որի մեծությունը բոլոր ճյուղերում նույնն է, m-ը՝ հավելյալ արժեքը, p'-ը՝ շահույթի նորման, W-ն՝ ապրանքի կամ բարիքի արժեքը, p' միջին-ը՝ շահույթի միջին նորման, Z-ը՝ արտադրության գինը: Աղյուսակ 1-ից երևում է, որ արտադրության երեք ճյուղերում կապիտալի օրգանական կազմերը՝ $k' = c/v$, տարբեր են: Մա նշանակում է՝ թեև երեք ճյուղերում էլ կապիտալիստ ձեռնարկատերերի ծախսերը հավասար են (100 դոլար), սակայն հաստատուն և փոփոխուն ծախսերի հարաբերակցությունը տարբեր է, որի պատճառով հավելյալ արժեքի միևնույն նորմայի (m'=100%) դեպքում հավելյալ արժեքի մեծությունները տարբեր են՝ համապատասխանաբար 15, 25 և 35 դոլար: Քանի որ շահույթի նորման (p') հավելյալ արժեքի և ձեռնարկատեր կապիտալիստի ծախսերի հարաբերակցությունն է, ուստի այն, ըստ տարբեր ճյուղերի, համապատասխանաբար կկազմի 15%, 25% 35%: Ապրանքի կամ բարիքի արժեքը՝ $W = c + v + m$, առաջին ճյուղում կազմում է $W = 85 + 15 + 15 = 115$, երկրորդում՝ $W = 75 + 25 + 25 = 125$, երրորդում՝ $W = 65 + 35 + 35 = 135$ դոլար: Աղյուսակ 1-ից երևում է, որ տարբեր ճյուղերում ձեռնարկատեր կապիտալիստների կատարած ծախսերը հավասար են, սակայն կապիտալի օրգանական կազմի տարբերության պատճառով նրանց ստացվելիք եկամուտները տարբեր են: Այդ դեպքում տեղի է ունենում կապիտալի հոսք դեպի ավելի եկամտաբեր ոլորտ, մեր դեպքում՝ երրորդ ճյուղ, որտեղ շահույթի նորման ամենաբարձրն է: Դա հանգեցնում է նրան, որ երրորդ ճյուղում մեծանում

է բարիքների կամ ապրանքների առաջարկը, իսկ մյուսներում՝ նվազում: Դրա արդյունքում երրորդ ճյուղում գները նվազում են, իսկ մյուսներում՝ աճում: Ըստ Մարքսի՝ դա նշանակում է՝ երրորդ ճյուղում ստեղծված հավելյալ արժեքի մի մասը միջճյուղային մրցակցության արդյունքում ձևավորված գների միջոցով հոսում է դեպի առաջին ճյուղ: Նրա կարծիքով՝ այս ճանապարհով ձևավորվում է շահույթի միջին նորման ($p'_{\text{միջին}}$), որը իրենից ներկայացնում է արտադրության բոլոր ճյուղերում ստեղծված հավելյալ արժեքների և կատարված ծախսերի գումարների հարաբերությունը: Մեր պայմանական օրինակում $p'_{\text{միջին}} = (15+25+35)/(100+100+100) \cdot 100 = (75)/(300) \cdot 100 = 25\%$: Այդ դեպքում բոլոր ճյուղերում կատարված հավասար ծախսերը (100 դոլար) կապահովեն հավասար եկամուտ, որը կազմում է $100 \cdot 25/100 = 25$ դոլար: Դա էլ հենց *միջին շահույթն* է ($p_{\text{միջին}}$): Փաստորեն, միջին շահույթը՝ $p_{\text{միջին}} = k \cdot p'_{\text{միջին}}/100$: Այսինքն՝ շահույթը փոխակերպվում է միջին շահույթի, և բոլոր բարիքները վաճառվում են ոչ թե ըստ իրենց արժեքի, այլ ըստ արտադրության գնի: Մեր պայմանական օրինակում *արտադրության գինը*՝ $Z = 100 + 25 = 125$ դոլար, որը հավասար է արտադրության ծախսերի և միջին շահույթի գումարին՝ $Z = k + p_{\text{միջին}}$: Փաստորեն, բարիքի արժեքը կերպավորվում է արտադրության գնի: Առաջին ճյուղում բարիքի արժեքը կազմում է $W = 85 + 15 + 15 = 115$, երկրորդում՝ $W = 75 + 25 + 25 = 125$, երրորդում՝ $W = 65 + 35 + 35 = 135$ դոլար, սակայն բոլոր ճյուղերում արտադրության գները հավասար են (125 դոլար), որի հիմքում միջճյուղային մրցակցության այն տրամաբանությունն է, որ հավասար ծախսերը ապահովում են հավասար շահույթ (25 դոլար):

Ըստ Մարքսի՝ արժեքի օրենքը չի խախտվում, որովհետև բոլոր ճյուղերի բարիքների արժեքների գումարը հավասար է դրանց արտադրության գների գումարին: Մեր պայմանական օրինակում $115 + 125 + 135 = 125 + 125 + 125 = 375$ դոլար: Մա նշանակում է՝ առաջին ճյուղում բարիքի արժեքը 115 դոլար է, սակայն վաճառվել է 125 դոլարով, և շեղումը կազմել է +10 դոլար, երկրորդ ճյուղում դրանք համընկնում են, երրորդ ճյուղում բարիքի արժեքը 135 դոլար է, սակայն վաճառվել է 125 դոլարով, և շեղումը 10 դոլար է: Փաստորեն, արտադրության գնի ձևավորման միջոցով երրորդ ճյուղում ստեղծված 35 դոլար հավելյալ արժեքի 10 դոլարը փոխանցվել է առաջին ճյուղի կապիտալիստ ձեռնարկատերերին, որի արդյունքում բոլոր ստացել են նույն շահույթը: Հասարակության մասշտաբով բոլոր ճյուղերում ստեղծված հավելյալ արժեքների գումարը հավասար է կապիտալիստ ձեռնարկատերերի ստացած միջին շահույթների գումարին, այսինքն՝ $15 + 25 + 35 = 25 + 25 + 25 = 75$ դոլար:

Այսպիսով՝ ըստ Մարքսի՝ հավելյալ արժեքը փոխակերպվում է շահույթի, իսկ արժեքը՝ արտադրության գնի, սակայն չի խախտվում արժեքի օրենքը, հետևապես գործում է արժեքի աշխատանքային տեսությունը:

Մարքսը նույն տրամաբանությամբ բացատրում է նաև առևտրային շահույթի ստացման մեխանիզմը¹: Նա կարծում էր, որ առևտրի ոլորտում հավելյալ արժեք չի ստեղծվում: Այդ դեպքում Մարքսը շահույթի միջին նորման հաշվարկում է արդյունաբերական և առևտրային կապիտալների ամբողջ գումարի հաշվով: Ենթադրենք՝ արդյունաբերական կապիտալը կազմում է 450 դոլար, որից հաստատուն կապիտալը՝ 350, իսկ փոփոխունը՝ 100 դոլար: Եթե հավելյալ արժեքի նորման 100% է, ապա հավելյալ արժեքի մեծությունը կկազմի 100 դոլար: Հետևապես՝ բարիքների կամ ապրանքների արժեքը կկազմի՝ $W=350+100+100=550$ դոլար: Եթե առևտրային կապիտալը կազմում է 50 դոլար, և այդ ոլորտում արժեք չի ստեղծվում, այդ դեպքում Մարքսը շահույթի միջին նորման հաշվարկում է որպես արդյունաբերության մեջ ստեղծված հավելյալ արժեքների գումարի և արդյունաբերական ու առևտրային կապիտալների գումարի հարաբերություն: Այդ դեպքում շահույթի միջին նորման՝

$$p_{\text{միջին}} = 100 / (450 + 50) \cdot 100 = 20\%$$

Սա նշանակում է՝ արդյունաբերության մեջ արտադրության գինը՝ $Z=350+100+450 \cdot 20/100=450+90=540$ դոլար, որտեղ 90 դոլարը արդյունաբերության ոլորտում ձեռք բերված շահույթն է: Փաստորեն, արդյունաբերության մեջ ստեղծվել է 100 դոլար հավելյալ արժեք, սակայն դրա 90 դոլարն է յուրացվել արդյունաբերական կապիտալի սեփականատերերի կողմից: Ըստ Մարքսի՝ առևտրականները 540 դոլարով գնելով ապրանքը կամ բարիքը՝ այն սպառողներին վաճառում են 550 դոլարով, և շահույթը կազմում է $550-540=10$ դոլար: Այսինքն՝ առևտրի ոլորտի շահույթի աղբյուրը արդյունաբերության ոլորտում ստեղծված հավելյալ արժեքն է:

Հստակ երևում է Մարքսի տեսության հակասականությունը՝ կապված արտադրողական և անարտադրողական աշխատանքի հետ: Խնդիրն այն է, որ Մարքսը խոհարարի, մատուցողի, ինժեների, տնօրենի աշխատանքը համարում է արտադրողական, եթե դա նպաստում է հավելյալ արժեքի ստեղծմանը: Այդ դեպքում հարց է առաջանում. առևտրի ոլորտը, որն առանցքային է բարիքների իրացման ապահովման գործում, արդյո՞ք չի նպաստում հավելյալ արժեքի ստեղծմանը: Առևտրային շահույթի ձևավորման մեխանիզմից երևում է, որ այդ կարևորագույն ոլորտում ծախսված աշխատանքը անարտադրողական է և չի մասնակցում արժեքի մե-

¹ Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 3, մաս I, Եր., 1947, էջ 265-288:

ծացման գործընթացին: Այս առումով, Մարքսի մոտեցումները հստակ չեն և լի են նմանատիպ պարադոքսներով:

Մարքսի կարծիքով՝ տոկոսի աղբյուրը արդյունաբերական և առևտրային կապիտալիստների շահույթի մի մասն է, որը նրանք տրամադրում են փոխառվական կապիտալի սեփականատատիրոջը¹:

Հողասեփականատերը իր եկամուտը ապահովում է հողի օգտագործման դիմաց ստացվելիք ռենտայի միջոցով²: Մարքսը գյուղատնտեսական ոլորտը դիտարկում է վարձու բանվորների, կապիտալիստական վարձակալների և հողի սեփականատերերի արտադրական հարաբերությունների տեսանկյունից: Հողատարածությունների բերրիության և տեղադրվածության տարբերությունների պատճառով գյուղատնտեսության մեջ միջին և լավ հողատարածքներում աշխատանքի արտադրողականությունը բարձր է, որի պատճառով ձևավորվում է լրացուցիչ շահույթ, որը յուրացվում է հողասեփականատերերի կողմից և կոչվում դիֆերենցիալ ռենտա: Փաստորեն, ռենտան միջին շահույթից ավելի արժեքի ավելցուկն է, որը գյուղատնտեսության մեջ աշխատող վարձու բանվորի ստեղծած հավելյալ արժեքի մի մասն է: Ըստ այդ տրամաբանության՝ գյուղատնտեսությամբ զբաղվող կապիտալիստ ձեռնարկատերը ստանում է միջին շահույթ, հողասեփականատերը՝ ռենտա: Մարքսի հիմնավորմամբ՝ վատ հողատարածքի սեփականատերերն էլ ստանում են բացարձակ ռենտա, որի պատճառը նա համարում է հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության մենաշնորհը, իսկ ձևավորման պայմանը՝ արդյունաբերության համեմատությամբ գյուղատնտեսության մեջ կապիտալի օրգանական կազմի ավելի ցածր մակարդակի առկայությունը: Այս հանգամանքը ընդհանրապես ոչ մի քննադատության չի դիմանում, որովհետև ժամանակակից զարգացած գյուղատնտեսության ոլորտում կապիտալի օրգանական կազմի այդ տարբերությունները գրեթե վերացել են, իսկ վատ հողատարածության սեփականատերերը ստանում են ռենտա:

Այսպիսով՝ ըստ Մարքսի՝ արտադրության գործոնների բոլոր սեփականատերերի եկամուտների աղբյուրը նյութական արտադրության ոլորտում ստեղծված հավելյալ արժեքն է, որը արտադրության գնի ձևավորման մեխանիզմի միջոցով բաշխվում է դրա սեփականատերերի՝ վարձու բանվորի, կապիտալիստ ձեռնարկատերերի, առևտրային, բանկային կապիտալիստների, հողասեփականատերերի միջև: Ի՞նչ հետևություններ կարելի անել մարքսյան այս մոտեցումների հիմքի վրա.

¹ Նույն տեղում, էջ 357-379:

² **Մարքս Կ.**, Կապիտալ, հ. 3, մաս II, Եր., 1949, էջ 157-310:

Առաջին՝ բարիքների արտադրության ոչ նյութական ոլորտը, ըստ էության, դուրս է մնացել Մարքսի հետազոտություններից: Բնականաբար, առաջանում է այն հարցը, թե այդ ոլորտի բարիքների գինը ինչպես է ձևավորվում Մարքսի արտադրության գնի ձևավորման մեխանիզմի միջոցով:

Երկրորդ՝ արժեքի ստեղծման գործին մասնակցում են արտադրության բոլոր գործոնները և իրենց մասնակցության չափով ստանում դրանց փոխհատուցում՝ տարբեր եկամուտների ձևով, ինչպես դա ներկայացնում էր Սմիթը:

Երրորդ՝ Մարքսի վերլուծության մեջ բացակայում է ներճյուղային մրցակցությունից միջճյուղայինին անցնելու մեխանիզմը՝ կապված արտադրության գնի ձևավորման հետ:

Չորրորդ՝ մարժինալիզմի տեսությունը* բուռն զարգացում ապրեց հատկապես «Կապիտալի» առաջին հատորի լույս ընծայումից հետո: Սա նշանակում է՝ մարժինալիզմի տեսության դիտամկյունից, արժեքի, հավելյալ արժեքի և արտադրության գնի մարքսյան տեսությունը ձախողվել է:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Մարքսի տնտեսագիտական ուսմունքի վերլուծությունից պարզ են դառնում հետևյալ հանգամանքները.

Առաջին՝ Մարքսը, մի շարք առանցքային հարցադրումների առումով, հավատարիմ մնաց անգլիական դասական քաղաքատնտեսության ժառանգությանը և «արժեք» հասկացությունը դիտարկեց հասարակական գործընթացների նեղ շրջանակներում: Մասնավորապես՝ ինչպես Սմիթը¹, նա նույնպես՝ 1. արժեքի տեսությունը ներկայացրեց նյութական ֆիզիկայի օրենքների համանմանությամբ, որի հիմքում բարիքների փոխանակության համարժեքության կանխավարկածն էր, 2. բարիքի սպառողական արժեքի և փոխանակային արժեքի փոխհարաբերությունը չդիտարկեց անձնական և հասարակական օգտակարության հակասականության համատեքստում: Այս առումով, հարկ է նշել՝ յուրաքանչյուր բարիքի արժեք կամ գին ժամանակի և տարածության մեջ պայմանական է և ձևավորվում է սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, հոգևոր-մշակութային, ինստիտուցիոնալ և իռացիոնալ վարքագծի տիրույթում:

* Մարժինալիզմի տեսության քննական վերլուծությանը մանրամասնորեն կանդրադառնանք հետագա հոդվածներում:

¹ **Ադաջանյան Հ.**, Ադամ Սմիթ և Դավիթ Ռիկարդո. տեսության հանգույցներում, Բանբեր ՀՊՏՀ, 2018, N 3, էջ 15-31:

Երկրորդ՝ Մարքսը, չկարողանալով հաղթահարել արժեքի չափողականության խնդիրը, հայտնվեց տրամաբանական հակասությունների լաբիրինթոսում, որից դուրս գալու նպատակով կիրառեց ոչ համոզիչ և իրականությունից կտրված վերացարկումների մեթոդաբանություն: Մասնավորապես՝ 1. բարիքի արժեքի մեծության չափման միավոր համարեց հասարակայնորեն անհրաժեշտ աշխատաժամանակը, որն իր բնությամբ վերացական է ու անչափելի, 2. բարիքի արժեքը տարանջատեց գնից, և բացի այդ, որոշ բարիքների, որոնք աշխատանքի արդյունք չեն, դրանց գները համարեց իռացիոնալ, որը խառնաշփոթ ստեղծեց նրա տեսության մեջ, 3. ստեղծեց իրականությունից կտրված ու հակասությունների կծիկով պատված՝ հավելյալ արժեքի, արտադրության գնի, շահույթի, ռենտայի, տոկոսի տեսությունները:

Երրորդ՝ Մարքսը փորձեց հասարակական բարդ գործընթացների, մասնավորապես՝ սոցիալական արդարության, հավասարության, շահագործողական հարաբերությունների պատճառահետևանքային կապերը բացատրել տնտեսական, մասնավորապես՝ սեփականատիրական հարաբերություններով, ինչը հիմնավոր չէ, որովհետև վերջիններս ածանցյալ են սոցիալ-հոգեբանական, մշակութային, այսինքն՝ քաղաքակրթական զարգացման բարդ գործընթացների նկատմամբ: Իրականում, Մարքսի տնտեսական ուսմունքը, հատկապես հավելյալ արժեքի տեսությունը նրա և Էնգելսի կողմից 1848 թ.-ին հրատարակված «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը» աշխատության հիմնական գաղափարների տնտեսական հիմնավորումն է:

Այս համատեքստում կարևորվում է հետևյալ հարցադրումը. ինչո՞ւ Մարքսը հետագայում չհրապարակեց «Կապիտալի» մյուս հատորները: Այդ հարցի պատասխանի առումով, Ե. Գայդարը և Վ. Մաուն գրում են. «Երբ կարդում ես Մարքսի ուշ շրջանի աշխատությունները, ապա դժվար չէ նկատել, որ սոցիալիստական հեղափոխության հեռանկարները սկսում են գիտնականի մեջ առաջացնել որոշակի կասկածներ... Իր կյանքի վերջին տարիներին Մարքսը սկսել է հոռետեսորեն արձագանքել «հավերժ, երկաթյա, մեծ օրենքների առկայությանը»... Մարքսն անձնապես հայտնվել է ծուղակում: Ստեղծվել է պարադոքսային վիճակ. մարքսիզմը դարձել է իր հիմնադրի հզոր ինտելեկտուալ աշխատության գերին: Մարքսը կյանքի վերջում հասկացել է, որ իր գրած շատ բաներ դադարում են համապատասխանել իրականությանը»¹: Իրականում, հասարակական գործընթացների տրամաբանությունը պայամանավորված է ավելի

¹ **Гайдар Е., Мау В.**, Марксизм: между научной теорией и «светской религией», (либеральная аналогия), Вопросы экономики, N5, 2004, с. 15, 18.

խորքային դրդապատճառներով, իսկ սեփականատիրական հարաբերություններն ընդամենը դրանց մասնակի դրսևորումներն են: Բացի այդ, ծանոթանալով մարժինալիզմի տեսությանը, Մարքսը համոզվեց, որ իր տնտեսագիտական ուսմունքը մտել է փակուղի:

Հիմնվելով որոշ վերլուծարանների գնահատումների վրա՝ Բելիխը և Մաուն Մարքսի տեսության հակասականության և ոչ համակարգվածության պատճառներ են համարում¹. *առաջին*՝ պերֆեկցիոնիզմը*, *երկրորդ*՝ զգուշավորությունը, *երրորդ*՝ «Կապիտալի» առաջին հատորի հրապարակումից հետո՝ կյանքի վերջում, հոգևոր ստեղծագործական լարված աշխատանք կատարելու ունակության կորուստը: Սակայն Բելիխի և Մաունի կարծիքով՝ Մարքսի «լռության» հիմնական հնարավոր պատճառը եղել է հետևյալը. եթե արժեքն ավելի բարդ հասկացություն է, քան բանվորի ծախսած աշխատանքը, ապա ավելի խրթին է հավելյալ արժեքի բնույթի հարցը, առավել ևս՝ դրա քանակային նշանակության առումով²:

Овсеп Агаджанян, Вновь о парадоксах экономического учения Карла Маркса - Существующие парадоксы в экономической теории имеют тысячелетнюю историю, начиная с Древнего Египта, Рима, Греции, Китая заканчивая настоящим временем. В этом ряду вызывает особый интерес экономическая теория Карла Маркса. В статье автор проанализировал основные парадоксы марксистской экономической теории. Во-первых, он представил парадоксы трудовой теории стоимости с точки зрения гипотезы эквивалентности обмена товаров, проблемы производительного и непроизводительного труда, противоречия между стоимостью и ценой товара. Во-вторых, раскрыл противоречивость теории прибавочной стоимости, являющейся краеугольным камнем марксистской экономической теории. В этом контексте автор статьи проанализировал проблемы товарного характера рабочей силы, ее стоимости и эксплуатации, источников прибыли, ренты и процента. В-третьих, аргументировал неосновательность условия реализации совокупного общественного продукта с точки зрения производительного и непроизводительного труда, источников накопления, четкого разъединения первого и второго подразделения общественного производства. В-четвертых, раскрыл необоснованность марксистской теории прибыли как превращенной

¹ **Белых А., Мау В.**, նշվ., աշխ., էջ 66-67:

* Անգլերեն՝ Perfection («կատարելագործում») բառից, համոզմունք, որը սեփական անձի և մյուս մարդկանց կատարելագործումը համարում է այն նպատակը, որին պետք է ձգտի մարդը:

² Նույն տեղում:

формы прибавочной стоимости и цены производства как превращенной формы стоимости, а также механизм их формирования.

Hovsep Aghadjanyan, Again about the paradoxes of the economic theory of Karl Marx - The presence of paradoxes in the economic theory has a thousand-year history, which are originate from Ancient Egypt, Greece, Rome, China and India to nowadays. The article examines the cardinal paradoxes of the Marxian theory of economics. Firstly, the author presented paradoxes of the labour theory of value in terms of the hypothesis of equivalence of exchange of goods, the problems of productive and unproductive labour, and the contradiction between value and price of goods. Secondly, he revealed the contradiction of the surplus-value theory that is considered a cornerstone of the Marxian economics theory. From this point of view, the author analyzed the problems of commodity labour power, value and exploitation of it, sources of profit, interest, and rent. Thirdly, he substantiated the groundlessness of the condition of the public total product realization in terms of productive and unproductive labour, sources of savings, and a clear distinction between the first and second subdivisions of the public production. Fourthly, he presented an unconvincing Marxian theory of profit as a transformational form of surplus-value, theory of price production as a transformational form of value of goods and the mechanism it's forming.

Ուղարկվել է խմբագրություն 06.06.2022թ.

Գրախոսվել է 24.06.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 25.06.2022 թ.